

научно-технической терминологии. – К., 1987; ¹⁴Волкова И.Н. стандартизация научно-технической терминологии. – М., 1984; ¹⁵Симоненко Л. Формування української біологічної термінології. – К., 1991; ¹⁶Непийвода Н. Мова української науково-технічної літератури. – К., 1997; ¹⁷Азарова Л., Костюк А. Спецкурс з технічної, фізичної та математичної термінології. – Вінниця, 1998; ¹⁸Панько Г., Кочан І., Мацюк Г. Українське термінознавство. – Львів, 1994; ¹⁹Український правопис і наукова термінологія: проблеми норми та сучасність. – К., 1997; ²⁰Кочерга О. Деякі міркування про шляхи та манівці розвитку української наукової термінології // Сучасність, 1994. – № 7 – 8; ²¹Непийвода Н. Зазнач праця; ²²Моргонюк В. Зауваження щодо опрацювання Державних стандартів з науково-технічної термінології. – К., 1993; ²³Перхач В. Роздуми про український науково-технічний стиль. – Львів, 1995.

М.Вербенцу, асп.

РОЗВИТОК ЮРИДИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ПЕРІОДУ СТАНОВЛЕННЯ НТШ: УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ПАРАЛЕЛІ

У статті аналізується розвиток термінологічної справи (зокрема становлення юридичної термінології) в Україні та Польщі кінця XIX початку XX століття на історичному матеріалі; компаративістичний аспект.

The article presents analysis of the law terminology development in Ukraine and Poland during late 19 – early 20 centuries. The analysis was conducted on the basis of historical facts; comparative aspect.

На сучасному етапі розвитку мовознавчої науки відсутні ґрунтовні праці щодо вивчення історії становлення юридичної термінології в компаративістичному аспекті. Ми спробували дослідити цю проблему на історичному матеріалі, зіставляючи моделі польської та української мов, як мов, які впродовж доволі тривалого часу активно взаємодіють. Що більше, історичні процеси Польщі та України так само тісно взаємопов'язані та впливають один на одного. Водночас не можна заперечувати, що формування правничої термінології органічно і тісно пов'язане з історією держави, суспільних відносин, політичного, соціального, економічного розвитку, культурного життя. Отже, виходячи з поставленого завдання, необхідно було звернути увагу на найпринциповіші

історичні етапи обох країн кінця XIX початку XX століття, які безумовно вплинули на розвиток наукової думки та термінологічної справи зокрема. Крім того, наслідки мовної інтерференції того часу в галузі юридичної термінології відчутні до сьогодні, а тогочасні наукові праці заклали підвалини вивчення та розвитку термінологічної справи, що має неабияке значення.

Суспільно-політичне й культурне життя України кінця XIX – початку XX ст. свідчило про зростання національної свідомості. За висловом Івана Франка, в останньому 20-літті XIX ст. в Україні відбувався „регенераційний процес нації, що з важкого духовного й політичного пригноблення звільна, але постійно двигасться до нормального життя”.¹

В той час над українською культурою в межах Російської імперії нависла небезпека знищення через довголітній русифікаційний тиск, значне посилення якого відбулося у другій половині XIX ст., коли з’явилися закони, спрямовані на остаточне нищення. Валуєвським циркуляром 1863 р. заборонялося друкування будь-якої україномовної літератури, за винятком творів „ізящной словесности” (тобто художньої літератури). Особливо наголошувалося на забороні книжок „духовного змісту” та навчальних посібників. Міністр внутрішніх справ П.Валуєв вважав, що „загальноросійську мову малороси розуміють на рівні з росіянами, й вона для них набагато ліпша, ніж так звана українська, яку творять для них деякі малороси, особливо поляки”.²

18 травня 1876 р. Олександр II підписав так званий Емський акт, за яким: заборонялося ввезення до Російської імперії без особливого дозволу Головного управління в справах друку будь-яких книг і брошур, виданих українською мовою; заборонялося друкування і видання українською мовою оригінальних творів, а також перекладів з інших мов, за винятком тільки: а) історичних документів та пам’яток, б) творів „ізящной словесности”. Але обов’язковою умовою було додержання правопису оригіналів при друці історичних пам’яток, а при виданні художніх творів не дозволялося жодного відступу від загальноновизнаного російського правопису. Дозвіл на друк при цьому мав видаватися лише після розгляду рукопису в Головному управлінні у справах друку. Крім того, заборонялися театралізовані вистави українською мовою та видання україномовних текстів до музичних нот. Акт 1876 р. був послідовним розвитком політичних засад урядової політики, яка

вбачала в українському національному русі „польсько-австрійську інтригу”, спрямовану відірвати Україну від Російської імперії. М.Грушевський писав, про це, як про „найганебніший винахід царської обрусительної політики супроти українства”.³

Завдяки чисельним зверненням до місцевої та вищої адміністрації вдалося дещо пом'якшити окремі пункти Емського указу, хоча антиукраїнська спрямованість політики царських урядовців залишалася незмінною. Проте у 1881 році було дозволене друкування на „малоросійському діалекті” словників, але з додержанням загальноросійського правопису. Щодо театральних вистав, то вони могли ставитися українською мовою лише зі спеціального дозволу місцевої адміністрації.

Незважаючи на це, український народ зберігав вірність рідній мові, та й інтелігенцію не полишало почуття національної гідності. Варто зауважити, що на довгому шляху боротьби за виживання української нації та здобуття власної державності проблема правничої термінології посідала одне з чільних місць в українському русі.⁴ Адже сама юридично-ділова писемність виникла з необхідності закріпити на тривалий час правові норми життя, майнові стосунки між громадянами, торговельні й політичні договори з іншими державами тощо. Власне, ділова писемність як функціонально-структурний тип мовлення бере витоки вже у давньоруській писемній традиції і широко представлена у староукраїнській мові численними різножанровими пам'ятками ділового письма, що виявляють системно організовані функціональні норми національної мови.

Щоб юридичний документ відповідав своєму призначенню, він мусить бути точним, лаконічним, зрозумілим. „Усе те, що могло порушити точність, викликати двозначність – усяка метафоричність, переносність висловлювань, образність слова, перифраза і т.д., взагалі установка на *художність* викладу думки – не допускалися в творі ділової писемності”.⁵ Пам'яткам ділової писемності завжди властиві шаблонність побудови, одноманітність мови і синтаксичних конструкцій, насиченість юридичними термінами, канцелярсько-адміністративними формулами, своєрідна стандартність фразеології.

Велику роль у процесі становлення української юридичної термінології відіграло створене у 1873 р. у Львові Наукове товариство ім. Т.Шевченка. На засіданнях комісії цього товариства систематично колегіально обговорювалися питання творення

й уживання термінів у різних наукових сферах. З'явилося Товариство завдяки науковим і культурним діячам всієї України. Коли в царській Росії після прийняття Валувєвського циркуляру для розвитку українського слова склалися вкрай несприятливі умови, то в Галичині після введення в дію австрійської конституції 1861 р. розпочалося інтенсивне створення різноманітних культурних й освітніх товариств, які сприяли розвитку української науки й розбудови української наукової мови.

У 1890 р. Товариство було реформоване в наукову інституцію. Для публікування наукового матеріалу тоді ж засновано журнал „Записки Наукового товариства імені Т.Шевченка”, а також ще одне видання „Часопись Правнича”. Останній почали видавати молоді українські правники – Кость Левицький, Антон Горбачевський та Євген Олесницький. Власне цей журнал став щомісячним виданням для теорії та практики і був першою спробою українських наукових сил на царині юриспруденції, першим полігоном для апробації української правничої термінології. Саме завдяки цьому органі розвиток української правової думки на західноукраїнських землях був піднятий на новий рівень. Як підкреслював М.Грушевський: „Головний орган Товариства – Записки Наукового Товариства ім. Шевченка почали виходити від року 1892 містячи наукові розвідки з усіх галузей наук, репрезентованих секціями Товариства, тільки право мало свій особний орган в „Правничій Часописі””.⁶

Мета Товариства – творити науку українською мовою – висувала проблему формування національної наукової термінології. Щоправда, дискусії щодо цього кола питань велися у Товаристві переважно фахівцями природничих наук. І оскільки в живому мовленні українського народу далеко не завжди можна було знайти термін на позначення нового поняття, відбуваються дискусії щодо шляхів і джерел термінотворення. Врешті перемагає думка, що не можна однобоко підходити до термінологічної справи. Важливо, щоб термін відповідав вимогам виразника поняття, з одного боку, і вимогам системності – з другого. Таким чином, завдяки зусиллям фахівців у цей час було закладено принципові основи наукових засад термінотворення, що є актуальним і сьогодні. Їх можна звести до таких положень: терміни повинні відповідати „духові” мови; „кований” термін мусить бути коротким і вмотивованим; синонімія в термінології можлива, але не бажана; функціональна апробація

терміна зменшує кількість синонімів; термінологія має бути загальноукраїнською; у формуванні терміносистем логічно дотримуватися гармонізації власне українського і міжнародного стандартів; підхід до термінотворення повинен проектуватися не тільки на науку, але й на освіту.⁷

Увагу термінологи Товариства приділяли також „погодженню різних термінологічних спроб з метою усталення якогось одного типу термінології, що мав стати єдиним”.⁸ Саме вони висунули цілком об’єктивне положення, що формування нової термінології майже завжди проходить дві стадії: „переклад чужого терміна на рідну мову” і створення чи пристосування „фахових виразів якої-небудь окремої ділянки знання, що її розвиток значно поступає протягом короткого часу”.⁹

Термінологія, в науковому аналізі дослідників Товариства, – категорія змінна. Вона „генетично” (М.Вікул) залежить від відповідної науки, її розвитку, через те повинна переглядатися з тим, щоб термін найточніше передавав суть понять, їх місце в системі, а водночас щоб новостворені чи запозичені терміни органічно пов’язувалися з наявними не порушуючи „оригінальності і стрункості” (М.Вікул) кожної конкретно взятої терміносистеми.

Ставилися й вимоги національного характеру термінологічних систем: „брати переважно корені рідної мови, за допомогою широкого вживання суфіксів при однаковому в декількох термінах корені” досягати взаємно-однозначної відповідності між об’єктом і словом, що його означає”, а водночас і відповідності духу мови”.¹⁰

Що ж до теоретичних засад термінотворення, то наголосимо, що вони формувалися на основі європейської термінологічної школи, зокрема Віденської, з урахуванням надбань української філософської і мовознавчої думки. Передусім маємо на увазі ремінісценцію філософської думки Києво-Могилянської академії, де фактично було розроблено теорію онтології терміна, виділено їх властивості (підстановка, стан, невідповідність, розширення, уточнення, роздібнення, відчуження, найменування, редукція), закладена передумова дихотомії: слово – термін („ближче” і „дальше” значення у пізнішому аналізі О.Потебні).

Необхідно зауважити також, що розвиток наукової мови залежить від розвитку всієї національної науки. У протилежному випадку виникає – невиробленість багатьох систем, потреба

звертатися до тих мов, у яких вони вже стабілізувалися саме завдяки концептуальності відповідних понять. Разом із тим, терміни не є ізольованими, незалежними, „вибраними” одиницями загальноживаної мови, що мають лише притаманні їм властивості, а становлять повноцінну частину загального складу мови, де властивості слів виявляються більш точно, регламентовано, відповідно до вимог професійного спілкування та взаєморозуміння.

Окрім того наприкінці XIX ст. на західноукраїнських землях почали зароджуватися фахові правничі громадські організації. Фундаторами їх були українські професори Львівського університету та українські адвокати, які в той час відігравали дедалі більшу роль у політичному житті. Одним із перших осередків національно свідомих правників став заснований 1881 р. у Львівському університеті „Кружок правничий”. Основним завданням цього гуртка було розроблення української правничої термінології, зокрема цьому особливу увагу приділяв тоді ще студент, а пізніше видатний політичний діяч К.І.Левицький.¹¹

Згодом саме К.І.Левицький став укладачем виданого 1893 р. у Львові під егідою Наукового товариства ім. Т.Шевченка „Німецько-руського словника висловів правничих та адміністративних”.¹² Ця праця мала величезне значення для тогочасних юристів, урядовців та для тлумачення законів. Багато висловів правничих і адміністративних названого словника ввійшло до „Німецько-українського словара В.Кміцковича і Спілки” 1912 р. видання. Перше видання словника К.Левицького було різко розкритиковане Б.Грінченком в „Огляді української лексикографії” т. LXVI Записок НТШ у Львові 1905 р. Грінченко закидав, ніби цей словник містить багато чудернацьких висловів, „що тянуть галицьким язичієм”, а відповідно німецькі слова перекладено штучними висловами, та не зазначено, які слова народні, а які є новотворами. Хоча О.Ткачук у своїх „Матеріалах до словника української юридичної термінології” справедливо зауважує, що „в народній словесності нема всіх потрібних слів у науці передовсім абстрактних: регрес, формальність, ідея, ідентичність, інтервенція тощо”.¹³ І хоча правнича термінологія і тісно пов’язана з народною і літературною мовою і черпає з свого джерела для себе слова, та якщо немає власних відповідників на позначення певного поняття чи процесу – мусить творити нові, які б стали органічною частиною української мови.

Термінологічні праці посіли гідне місце і в діяльності заснованого за ініціативою С.С.Дністрянського у квітні 1909 р. „Товариства українсько-руських правників”, яке об’єднало багатьох юристів Галичини та Буковини. Товариство насамперед взялося за переклад найважливіших нормативних документів, а згодом почало випускати українською мовою свій друкований орган „Правничий вісник” (виходив до 1913 р.) Цю діяльність, на жаль, не було узагальнено шляхом видання відповідного словника.

Таким чином, можна вважати, що цілеспрямований розвиток термінологічних проблем починається саме в Галичині в період пробудження суспільно-політичної і наукової думки, який розпочався в 1848 р. на хвилі загальноєвропейського національного піднесення і є періодом формування мовознавчих традицій. А позиція тогочасних вчених щодо термінотворення та терміновживання сприяла виробленню певних категорій в оцінці терміна як дефіньованої назви. Так, у теоретичній концепції В.Левицького зазначається, що термін тим відрізняється від загальноновживаного слова, що має настановити на дефініцію, яка під нього підведена, тобто повинен відповідати суті наукового поняття.

Тим часом, коли в Галичині засновується Наукове товариство ім. Т.Шевченка, на землях російського самодержавства, незважаючи на горезвісний Валуєвський циркуляр, діє нелегально український рух, очолюваний В.Антоновичем. У Києві засновується Стара громада, яка у 1873 р. взяла під опіку Південно-західний відділ імператорського російського географічного товариства.¹⁴ Стара громада опублікувала низку важливих українознавчих матеріалів, серед яких і термінологічні словники, зокрема „Справочный словарь юридических терминов древнего актового языка Юго-Западной Росси” (укладав І.П.Новицький, 1871 р.)

Для розвитку української науки, зокрема мови, все наведене вище мало неабияке значення. Хоча до перелічених робіт існує низка зауважень. У значної частини галицької інтелігенції сильною була орієнтація на церковнослов’янщину, що, власне, особливо відчутним було в сфері офіційно-ділових відносин. Тому серед адміністративно-юридичної лексики того часу зустрічаємо багато церковнослов’янізмів та штучних утворень на їх зразок, наприклад: *счетоводственно, заперечительность, множайность голосовъ* тощо. Функціонування в суспільно-політичному житті Галичини як паралельної польської мови сприяло проникненню в українську

ділову лексику полонізмів: *зглядом подання, сторонництво, повзяти ухвалу, виточити процес* тощо.

Взаємини української і польської мов на рівні лексичному простежуються і при зіставленні тогочасних українських і польських словників юридично-політичної лексики (німецько-український 1851, 1898, німецько-польський 1861, 1862, 1874), а також українсько- та польськомовних офіційно ділових текстів. Словники фіксують чимало спільних утворень, стандартних виразів: *готовизна/ gotowizna/, доноситель/ donosiciel/, дань/ danina/* тощо.

Варто зауважити, що польська мова ще з 30-х років минулого століття мала вже системно сформований офіційно-діловий стиль і відповідну термінологічну лексику. При формуванні польської юридично-політичної термінології упорядники виходили з таких засад: відмова від штучних утворень, орієнтація на іншомовні слова, що „мають ясне значення і піддаються граматичному освоєнню” (Словник 1861 р.). Набагато пізніше ці засади свідомо будуть застосовуватися і при формуванні української юридично-політичної лексики.

Хоча Н.Горбачовський у своїй передмові до „Словаря древнего актового языка Севереро-Западного края и Царства Польскаго” (Вильна, 1874) зазначає, що „вся польская юридическая терминология – латинская”, деякі документи навіть пізніших часів, написані польською мовою, мають таку кількість латинських слів та виразів, що поляки не можуть їх зрозуміти. Щодо самого словника, то він містить слова і вирази чисто юридичного характеру, як латинські, так і західноруські, яких або зовсім немає в звичайних польських і латинських словниках, або якщо і є, то в юридичній мові вони отримали особливе значення. Як приклад можна навести поширений вираз, який дуже часто зустрічається в документах того часу зі спеціальним значенням *sine quavis dilatione, exeseptione, evasione et motione* - тобто *без всілякої відстрочки, винятку, захисту і усунення*. Кожне з цих слів є самостійним юридичним терміном.

Ще однією важливою науковою працею того часу став „Словарь польсько-русский административно-судебно-технический с синоптической таблицею российских чинов и степенем”, укладач якого перекладач Польського банку Фл.Чепелинський, виданий у Варшаві 1867 року, що в ньому подано крім юридичної термінології також технічні, товарознавчі тощо терміни.

Загалом у Польщі в цей час прогресивні наукові кола суттєво переглядають свої основні позиції щодо функціонування національної мови. Особливо це стає відчутним після Січневого повстання 1863 року. Відтепер популярним є нове бачення моделі польського суспільства. Висувається теза, що саме суспільство – це є організм, і якщо його окремі складові будуть здорові, то і все суспільство гармонійно існуватиме і розвиватиметься. Отже, необхідно працювати з усіма без винятку галузями та складовими суспільства. В цьому контексті велику увагу було звернуто на питання націй – приймається позиція, що суспільство є багатонаціональним і громадські діячі починають враховувати роль та позицію національних меншин. Окрім того, цей період характеризується такими рисами: загальною критикою польської історії; починаються аналіз національних характеристик і вад; йде процес демократизації, коли підкреслюється вага нижчих верств населення; запроваджується надання допомоги для покращення життєвих умов бідняків; виникають спроби підвищити економічний рівень всього суспільства через реформу сільського господарства та розвиток промисловості; велику увагу приділяють розвитку освіти та науки – виникає культ праці і знань.

Закономірно, що в цей час виникає потреба розвитку та дослідження мови, зокрема юридичної термінології. Велику роль у цьому процесі зіграв О.Бальзер – видатний дослідник історії польського права, історик слов'янських прав, засновник Товариства для підтримки польської науки у Львові 1901 р. Він пропонував проводити генетичні дослідження шляхом ретрогресії, повертаючись назад до першоджерел документації. Підставою для таких досліджень учений вважав мовознавчий аналіз та необхідність порівняння історії слов'янських прав з мовознавством.

О.Бальзер твердив, що необхідно звернути особливу увагу на термінологію давнього польського права – це дасть підґрунтя для вивчення сучасної термінології. Адже віддзеркалюючи стан або розвиток права даної епохи необхідно виражати поняття тими назвами, які існували в той час. Через недостатню вивченість термінології давнього права і використання неологізмів страждає, на думку дослідника, точність, однозначність розуміння, зображення, тобто точність і правда історична. Не можна не враховувати той факт, що з часів, коли давнє польське право перестало діяти, а на польські землі прийшли „права інших земель”, багато давніх понять втратило

свій сенс, було створено багато нових понять, часто запозичених. Іншими словами, світ юридичних понять зазнав суттєвих змін. Отже, для ґрунтового вивчення сучасної юридичної термінології в першу чергу необхідно звернути увагу на її історію, а саме: на закономірності виникнення або зникнення певних категорій юридичних термінів, на різницю у значенні в залежності від використання терміну на певній території, а також чітко відокремити різні значення одного слова, при чому для кожного з них вказати іншомовні еквіваленти або пояснення. Відповідно, поряд зі словом вказати характерні, постійні звороти, сталі словосполучення, в яких вживається термін. Необхідно враховувати синонімію, а іноді варто вказати джерельні матеріали та проілюструвати цитатами складні випадки слововживання.

На жаль, дискусії щодо вивчення польської юридичної термінології не стали початком ґрунтовних наукових праць. Хоча для розвитку термінологічної справи вони мали неабияке значення. Адже знання галузевими фахівцями етимології терміноелементів дозволяє краще зрозуміти їхню мотивацію та уникнути, таким чином, їх неправильного вживання.

Отже, історія розвитку суспільства нерозривно пов'язана з лінгвістичною моделлю світу, а термінологія – це один із системних параметрів функціонування мови, який складає специфічно організовану парадигму лексики, що активно розвивається та взаємодіє з іншими лексичними парадигмами, насамперед – лексикою загальноновживаної мови. Вивчення термінології має величезне значення не тільки для розвитку самої мови, але й для розвитку науки і пізнання в цілому. Саме тому важливу ознаку прогресу науковці бачать у тому, що наука знаходить усе надійніші мовні знаки, за допомогою яких вона відображає дійсність. Що більше, компаративістичний підхід до вивчення термінології відкриває нові можливості для досліджень в цій галузі, що своєю чергою є надзвичайно важливим та перспективним напрямком розвитку мовознавчої науки в цілому.

¹Франко І. З останніх десятиліть XIX в. // Франко І. Зібрання творів: У 50-т. – К., 1984. – Т.41. – С.482; ²Стебницький П. Почерк развития действующего цензурного режима и отношении малорусской письменности // Україна. Наука і культура. – К., 1993. – Вип. 26-27. – С.95; ³Грушевський М. Ганебній пам'яті // Україна. 1926. – Кн. 4. – С.46; ⁴Усенко І., Зайцев Ю.

Невід'ємний елемент правової реформи. Проблеми становлення української правничої термінології // Вісник НАН України. 1996. №5-6, – С.36; ⁵Шакун Л.М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мінськ, 1963. – С.49; ⁶Грушевський М. Дотеперішній розвій Наукового Товариства імені Шевченка // Хроніка Наукового Товариства ім. Шевченка. – Л., 1990. – Ч.1. – С.12; ⁷Мова і духовність нації. Відповід. ред. Т.Панько НМК ВО, – К., 1992; ⁸Вікул М. Зауваження до Веренрової термінології комплексних сполук // Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ. – Л., 1930. – Т.29. – С. 247; ⁹Там само. – С.249; ¹⁰Мордухай-Болтовський Д. Про українську та білоруську математичну термінологію в зв'язку з історією російської // Там само. – С.279-280; ¹¹Андрусак Т. Кость Левицький – адвокат, вчений, політик // Республіканець. 1993. – №7-8. – С.74; ¹²Друге видання цього словника під назвою „Німецько-український правничий словар” побачило світ у Відні 1920 р.; ¹³Ткачук О. Матеріали до словника української юридичної термінології. 1920-1927. [Рукописні матеріали]; ¹⁴Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Л., 1991. – С. 65.